Валентина Мацапура

ОСОБЛИВОСТІ МІФОЛОГІЗАЦІЇ КОЗАЦЬКОГО МИНУЛОГО В "УКРАЇНСЬКИХ" ПОВІСТЯХ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

Основний об'єкт дослідження у статті – козацький дискурс у творах М. Гоголя. Аналізуючи епізоди повістей "Страшна помста", "Ніч перед Різдвом" й порівнюючи першу та другу редакції повісті "Тарас Бульба", авторка підкреслює орієнтацію письменника на фольклорні джерела, історичні пісні та думи. Міфологічна природа творів письменника акцентується через зіставлення повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" з поемами Гомера "Одіссея" та "Іліада".

Ключові слова: *повість, героїчний епос, фольклор, міфологізація, авторський міф, автор.*

Коли молодий Гоголь прийшов у велику літературу, українська, і, зокрема, козацька тема була в ній далеко не новою, а досить поширеною і популярною. До неї зверталися М. Загоскін, В. Наріжний, Ф. Глінка, К. Рилєєв, О. Пушкін, Ф. Булгарін та інші письменники. Але тільки в Гоголя ця тема віднайшла найбільш яскраве, повне вираження й досягла справжнього апогею у своєму розвитку. Змальовані ним козацькі епізоди та сцени в циклах повістей "Вечори на хуторі біля Диканьки" й "Миргород" насичені романтикою, пройняті фольклорними мотивами. Вони написані автором, який не байдужий до минулого України. У багатьох "українських" повістях помітне бажання письменника бути максимально точним у змалюванні побуту й звичаїв українського козацтва, проте козацьке минуле відтворюється в них за законами міфологічного мислення. Цю думку ми і спробуємо довести, проілюструвати в даній роботі, одним із завдань якої є порівняльний аналіз першої та другої редакцій повісті "Тарас Бульба". До дослідження козацької теми у творчості Гоголя зверталося чимало літературознавців (Ю. Барабаш, В. Казарін, В. Денисов, Г. Грабович, Р. Багрій, В. Звиняцьковський та інші), проте її важко назвати вичерпаною. Вивчення козацького дискурсу в "українських" повістях письменника потребує нових підходів до аналізу текстів та їх подальшого осмислення.

Як відомо, створенню цих повістей, зокрема "Тараса Бульби", передувала велика робота над історичними джерелами – "Історією Малої Росії" Д. Бантиша-Каменського (1822), "Історією Русів, або Малої Росії", яка приписувалася білоруському архієпископу Георгію Кониському й розповсюджувалась у списках (перше видання датоване 1845 роком), "Історією про козаків запорозьких" С. Мишецького, що також мала кілька списків, "Описом України" французького інженера й мандрівника Г. Боплана (переклад цієї книги російською мовою з'явився 1832 року) та літописами.

Історичний підтекст вгадується в багатьох творах письменника. Сьогодні можна тільки дивуватися сміливості Гоголя, який у повісті "Ніч перед Різдвом", описуючи українських козаків у царському палаці, уклав в уста одного з них полум'яну промову, звернену до імператриці Катерини II: "Помилуй, мамо! Зачем губишь верный народ? Чем прогневали? <...> Что за немилость? <...> Чем виновато запорожское войско?" [2, с. 128–129]. Прямо виказане невдоволення становищем українського народу, але запитання сміливого запорожця залишається в тексті повісті без відповіді. Використовуючи підтекст, автор твору дає можливість зрозуміти, що козаки давно вже не вільні у своєму виборі та у своїх діях.

У повісті "Страшна помста" Данило Бурульбаш – герой із типовим козацьким світосприйняттям. Про це свідчать його вчинки, окремі висловлювання, наприклад: "козак, слава Богу, ни чертей, ни ксендзев не боится", а також його ставлення до жінок, що нагадує схожі епізоди в повісті "Тарас Бульба". За допомогою цього образу Гоголеві вдалося передати справжню романтичну тугу – тугу за минулим. Данило, якому довелося воювати разом із Сагайдачним, згадує про його гетьманство як про золоті часи. "Он был еще жив, честь и слава нашего войска, старый Конашевич! <...> Старый гетман сидел на вороном коне. Блестела в руках булава; вокруг сердюки; по сторонам шевелилось красное море запорожцев. <...> Эх, если б ты знала, Катерина, как резались мы тогда с турками!" [2, с. 156]. І, навпаки, період, коли не стало колишнього братерства, змальовується в повісті як часи смути. Данило жалкує з приводу того, що

“порядку нет в Украине: полковники и есаулы грызутся, как собаки между собой <...>. Шляхетство наше все переменило на польский обычай <...> продало душу, принявши унию” [2, с. 156]. Ідеї розбрату у творі протиставлена ідея побратимства, яка знайшла художнє втілення в образах Данила Бурульбаша та осавула Горобця. Герой “Страшної помсти” добре знає, що таке “козацькі” серця: “Казацкие сердца, когда встретятся где, как не выбъются из груди друг другу навстречу!” [2, с. 140]. На початку повісті він змальовується як названий брат осавула Горобця. Ця деталь нагадує про звичай побратимства, розповсюджений серед козаків. Данило подолав чималу відстань, добираючись до Києва з другого берега Дніпра на весілля до сина Горобця. Але й осавул, у свою чергу, з’являється в його житті в скрутні хвилини. Коли небезпека загрожує Бурульбашеві, на допомогу йому “скачет старый есаул Горобец”.

Автор не підкреслює станової різниці між Бурульбашем, його слугами та відданими йому козаками, акцентуючи увагу на їхній вірності: “верные слуги”, “верный Стецько”, “верные хлопцы”, “любые хлопцы”. Фінал повісті, зокрема вставний епізод – легенда про Петра й Івана, є нагадуванням про те, що порушення законів побратимства – великий гріх, за скоєння якого карає Бог.

Козацькі сцени та епізоди відіграють велику роль у незавершеному романі Гоголя “Гетьман”, робота над яким велася паралельно з написанням повістей, що ввійшли до збірки “Вечори на хуторі біля Диканьки”. Один із фрагментів цього твору – “Глава из исторического романа”, написаний у 1831 році, був передрукований письменником у збірці “Арабески” (1835) з приміткою, у якій вказувалося, що перша частина роману була спалена автором, тому що він був незадоволений нею. Коментуючи цей факт, В. Д. Денисов звернув увагу на те, що Гоголеві важливо було підкреслити, що він створив перший “малоросійський” історичний роман, який відповідав літературним тенденціям того часу й очікуванню читачів [7, с. 36].

Але тема козацького минулого з найбільшою силою зазвучала в повісті “Тарас Бульба”. Саме в цьому творі Гоголь створив цілісний образ Запорозької Січі, який і сьогодні хвилює читачів та слугує предметом суперечок у колі літературознавців. Вимальовуючи історичний фон повісті, письменник намагався бути точним в окремих деталях. При цьому історизм у “Тарасі Бульбі” має, безумовно, романтичний характер. Ще перші біографи Гоголя висловлювали сумніви з приводу історизму гоголівської повісті. Так, П. О. Куліш сприймав “Тараса Бульбу” як “фантасмагоричне перебільшення” [13, с. 74], а В. І. Шенрок писав, що в цьому творі “слід шукати не стільки історичної правди <...>, скільки відходу від усього буденного, прозаїчного, ідеальних сторін козацтва, зібраних воєдино в одному чарівному фокусі” [18, с. 131].

У процесі створення “Тараса Бульби” важливу роль відіграли не тільки історичні, а й фольклорні джерела. У працях сучасних гоголезнавців, зокрема в роботах Г. Грабовича, Р. Багрій, В. Звиняцьковського, все частіше підкреслюється міфологічність історизму гоголівської повісті. І це не випадковий факт, адже козацький міф у “Тарасі Бульбі” створювався на основі джерел, у яких історичне минуле України теж міфологізувалось, як, наприклад, в “Історії Русів” псевдо-Кониського та у фольклорних і літературних думах. Різні редакції повісті можуть бути інтерпретовані як версії єдиного козацького міфу, над створенням якого письменник працював у 1830–1840-і роки. Але якщо в першій гоголівській збірці “Вечори на хуторі біля Диканьки” (у “Страшній помсті”, “Зачарованому місці”, “Загубленій грамоті”) міфологізація минулого пов’язана значною мірою з переказами, легендами, піснями й казками, то в “Тарасі Бульбі” очевидний її зв’язок із народною піснею та думою. У цілому ж художня природа цього твору є надзвичайно складною. Традиційно його іменують повістю, але відомо, що, крім ознак повісті, він втілює і ознаки роману, епопеї, фольклорної стилізації тощо.

У редакції повісті 1835 року (так званій миргородській, оскільки вона була вперше видрукувана у складі збірки “Миргород”), і в редакції 1842 року відсутні вказівки на точні дати, які, зазвичай, є невід’ємними атрибутами історичної прози доби романтизму (пригадаймо, наприклад, історичні романи Вальтера Скотта, “Собор Паризької Богоматері” Віктора Гюго або створений значно пізніше роман Пантелеймона Куліша “Чорна рада” з підзаголовком “Хроніка 1663 року”). На відміну від інших представників історичної прози, Гоголь дає лише приблизне уявлення про час дії твору, згадуючи про XVII, XVI і XV століття. Він називає імена окремих історичних осіб, наприклад, гетьмана Остряниці, що дозволяє віднести події, змальовані в повісті, до XVII століття. Так, у миргородській редак-

ції: "время это касалось XVI века, когда еще только начинала рождаться мысль об унии". Відповідно до смаків того часу, як зауважує автор, була прибрана світлиця Тараса Бульби. У версії 1842 року вже немає згадки про XVI століття, хоч Гоголь і зберігає натяки на те, що дія відбувається в часи, "когда начали разыгрываться схватки и битвы на Украине за унию". Розмірковуючи про характер Тараса Бульби, автор зазначає: "это был один из тех характеров, которые могли возникнуть только в тяжелый XV век..." [3, с. 33].

Усі ці приклади говорять про те, що, змальовуючи минуле українського козацтва в повісті "Тарас Бульба", Гоголь виходить за межі конкретного часу й не ставить собі за мету "вписати" своїх героїв у межі якогось певного століття. А стирання граней, або меж, між теперішнім, минулим і майбутнім часом є однією з характерних ознак міфологічного мислення. У "Тарасі Бульбі" Гоголь неначе пропустив історичні факти через чарівне дзеркало фантазії.

Прикметно, що в другій редакції твору слово "Украйна" майже зовсім зникає. Замість нього з'являється вираз "южная первобытная Россия", а козацтво потрактовується як "широкая, разгульная замашка русской природы", як "необыкновенное явление русской силы", "русский характер", який отримав "могучий, широкий размах, дюжую наружность" [3, с. 33–34]. Слово "русский" Гоголь використав 23 рази! Після допрацювання твору воно з'являється вже на початку другої редакції. Враховуючи контекст твору, це слово можна інтерпретувати в такому значенні, у якому вживав його автор "Історії Русів": "История Малой России до времен нашествия на нее татар, с ханом их Батыем, соединена с историей всея России, или онато и есть единственная История Российская" [10, с. 1]. Тобто, прикметник "русский" уживається в тексті "Історії Русів" як синонім понять "український" та "малоросійський".

У другій редакції повісті значно виразніше, ніж у першій, відчутний вплив українського фольклору на створення узагальненого образу козацтва та окремих його представників. Пієтет, яким оточений образ козака в "Тарасі Бульбі", був наслідком впливу народних дум і пісень. Відомо, що, працюючи над повістю, Гоголь користувався такими фольклорними джерелами, як "Запорожская старина" І. Срєзневського (1833), "Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем" (1827), "Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем" (1834), "Малороссийские и червонорусские песни, изданные П. Лукашевичем" (1836) та ін. У листі до М. Максимовича від 9 листопада 1833 року Гоголь повідомляє, що почав писати історію "нашей единственной, бедной Украины" (йдеться про роботу, над якою працював у 1833–1834 роках), і просить надіслати йому нові українські пісні: "Моя радость, жизнь моя, песни! Как я вас люблю! Что все эти черствые летописи, в которых я теперь роюсь, перед этими звонкими, живыми летописями" [4, с. 91]. У тих уривках повісті, у яких автор уподібнюється народному барду, як і в народних піснях, звучить гімн козацтву, прославляється козацька честь і доблесть, а сам козак постає як захисник рідної землі та віри. Створений Гоголем образ Тараса Бульби настільки пройнятий фольклорними мотивами, що його ім'я стало символом козака для багатьох поколінь читачів. Але разом із тим козацтво в повісті асоціюється з лицарським братством, яке існувало в середньовічній Європі. Схоже на те, що Гоголь намагався закріпити цю асоціацію. У тексті повісті неодноразово зустрічаються згадки про лицарство, про лицарську честь і достоїнство. Тарас Бульба змальований Гоголем як український лицар, який готовий "поднять оружие во славу христианства".

Важливим елементом козацького міфу в Гоголя є опис Запорозької Січі. Змальовуючи Січ, письменник використовує такі прийоми, як загальний план і крупний план, прийом "точки зору". Важливою частиною загальної панорами є передмістя, яке зображене в дії. Автор підкреслює, що передмістя одягало і годувало Січ. Картини Запорозької Січі подані з епічним розмахом: "Так вот она, Сечь! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы! Вот откуда разливается воля и казачество на всю Украйну!" [3, с. 46]. Гоголь не приховує свого захоплення козаками, і це захоплення помітне в доборі епітетів, порівнянь. Під пером письменника Січ постає як "странная республика", як "потребность того века".

Переробляючи текст "Тараса Бульби" в 1842 році, Гоголь перекреслює все, що заважало створенню ідеалізованого образу козацтва. Наприклад, якщо в "миргородській" редакції Остап і Андрій, потрапивши на Січ, тільки "гуляли и братались", перш ніж стати учасниками загальної справи – військового походу, то в другій редакції основну увагу приділено опису тих умінь і навичок, за які "новичок принимался торжественно в козацкие круги".

Основою художньої структури гоголівської повісті є конфлікт між козаками та поляками, який набуває максимального загострення у творі, очевидно, під впливом "Історії Русів", де він також відіграє провідну роль. Усі інші конфлікти (між козаками, з одного боку, та євреями, татарами й турками – з іншого) відступають на другий план.

У міфологічному ключі витримана сцена підготовки до походу "на Польшу". Зображуючи наміри козаків, мету походу, його спрямованість, письменник так узагальнює факти, як це можливо в міфопоетичному тексті: "положили идти прямо на Польшу, отмстить за все зло и посрамление веры и козацкой славы, набрать добычи с городов, зажечь пожар по деревням и хлебам, пустить далеко по степи о себе славу" [3, с. 64].

Описуючи криваві конфлікти між козаками й поляками, Гоголь неодноразово підкреслює жорстокість з обох боків. Його позиція є позицією істинного художника-гуманіста. Незважаючи на поетизацію Запорожжя як вільної республіки, що відповідало духу епохи романтизму, автор "Тараса Бульби" ніде не виправдовує злодіянь козаків, а пояснює їх впливом настроїв часів смути та розбрату. Він не приховує того, що прояви жорстокості з їхнього боку не тільки мали місце, а й були законом. І коли козацький табір, що рухався вночі, раптово з'являвся, "все тогда прощались с жизнью. Избитые младенцы, обрезанные груди у женщин, содранная кожа с ног до головы у выпущенных на свободу – словом крупною монетою отплачивали козаки прежние долги" [3, с. 64]. Подібні приклади свідчать про те, що міфологізація минулого Запорозької Січі поєднується у творі з деміфологізацією. Гоголь створює власний міф про козацьку Україну, полемізуючи з тими письменниками, які до нього зверталися до цієї теми.

Він творить свій епос, ураховуючи традиції народного героїчного та пісенного епосу. Спираючись на фольклорні й історичні джерела, він намагається відтворити сторінки минулого, розповідає про те, як козаки ходили "на Польшу", як брали в облогу міста, схожі на Дубно, і т. п. Створений письменником образ Січі поступово набуває міфологізованого характеру. Про це свідчить, зокрема, той факт, що автор майже не згадує імен конкретних історичних осіб, за винятком Остряниці, Гуні й Потоцького.

У восьмій главі редакції 1842 року Гоголь підсилює ті характерні риси узагальненого образу козацького війська, які намітилися раніше. Демократичний характер устрою Січі проявляється, зокрема, у тому, що козаки приходять на раду "не с тем, чтобы слушать атаманский приказ, но совещаться, как равные между собой". Переробляючи повість у 1842 році, Гоголь наділяє козацьку масу рисами благородства. У цьому варіанті промови Тараса характеризуються мудрістю, а сам герой змальовується як борець за дотримання законів "товарищества" й козацької честі. У першій редакції полковник Бульба відігравав роль опозиціонера, бунтівника, який протистоїть кошовому отаману: "Какую он может иметь власть? – сказал Тарас, обращаясь к запорожцам. – Мы – вольные козаки!" [3, с. 260]. Проте під час допрацювання повісті автор викреслює з її тексту все, що заважало створенню образу згуртованої козацької маси, одержимої ідеями свободи, вольності, товариства, боротьби за віру. Наприклад, зникають різкі висловлювання кошового отамана: "Дам я вам вольных! Вы где вольные? – на Сече <...> а тут вы ни слова" [3, с. 260]. Гоголь знищує також різкі репліки кошового, звернені до Тараса та козаків, які не бажали залишати Дубно: "Что вы? Сдурели? Я вас, чертовы дети, перевяжу всех!" [3, с. 260, 261].

У редакції 1842 року між козаками панує атмосфера "рады", незважаючи на протистояння кошового та Бульби. Роль посередника між ними виконує старий козак Бовдюг. Віддавши належне мудрості кожного з учасників суперечки, він пропонує "соломонове рішення": "те, которым милы захваченные татарами, пусть отправляются за татарами, а которым милы полоненные ляхами <...>, пусть остаются" [3, с. 99]. Підкорившись такому рішенню, запорожці піднімають ковші за православну віру та Січ.

"Гімн" християнській вірі наприкінці восьмого розділу другої редакції змінюється живописною картиною: змалюванням козаків, які "сильно загадались", тобто замислились. Привертає увагу епізод, який характеризується яскраво вираженою імітацією кобзарської думи: "*Как орлы*, озирали они вокруг себя очами все поле и чернеющую вдали судьбу свою. *Будет, будет* все поле с облогами и дорогами покрыто торчащими их *белыми костями*, щедро обмывшись козацкою их кровью <...>. *Будет, будет* бандурист с *седою* по грудь *бородою* <...> и скажет он про них свое густое, могучее слово" (курсив наш. – *В. М.*) [3, с. 104]. Ніхто не рахував, скільки

таких "дум", "пісень" уплетено в художню тканину повісті. Процитований уривок – яскравий приклад фольклорної стилізації з властивими їй частими повторами, постійними епітетами, своєрідним ритмом і т. ін. Предметом зображення в ньому стає сам фольклорний стиль.

У створеному Гоголем міфі про козацьке минуле українсько-польські війни подані в узагальненому вигляді – це війни за віру: "Известно, какова в русской земле война, поднятая за веру: нет силы сильнее веры" [3, с. 133]. І в першій, і в другій редакції "Тараса Бульби" зустрічаються згадки про націю (нагадаємо, що поняття нації, національної специфіки набуло особливої актуальності саме в добу романтизму): "Это целая *нация* <...> поднялась" (у "миргородській" версії); "поднялась вся *нация*" – в редакції 1842 р. В останньому варіанті тексту Гоголь змінює інтонацію, висвітлення окремих фактів. Наприклад, замість цифри тридцять тисяч козацького війська з'являється інша – сто двадцять тисяч. Але при цьому пафос фіналу залишається незмінним: це патріотичний пафос "Історії Русів". Автор не приховує впливу цього джерела, зокрема він згадує про те, що все "внесено в летописные страницы"; "в летописных страницах изображено подробно, как бежали польские гарнизоны" тощо. Слідом за автором "Історії Русів" Гоголь міфологізує історичну постать гетьмана Остряниці і його радника Гуні, підкреслюючи, що молодий, але сильний духом гетьман Остряниця "предводил всею несметною козацкою силою". Історики більш пізніх часів розвіяли міф про гетьмана Остряницю, який був створений автором "Історії Русів", а також міф про його страту поляками, що була, як пише Гоголь, "неслыханной в человечестве по лютости своей и варварству" [10, с. 50–55]. Відомо, що Остряниця став гетьманом у 1638 році, очоливши повстання за права народу, підтримкою якого користувався. В одній із битв, вважаючи її програною, він залишив військо та втік із частиною козаків у московські землі [6, с. 293–294]. Відштовхуючись від історичного міфу, створеного автором "Історії Русів", Гоголь створює власний міф про минуле українського козацтва. Сцени страти Остряниці та інших запорожців, змальовані в історичному тексті, допомогли письменникові відтворити атмосферу страти Остапа.

Зі сторінок повісті Тарас Бульба постає як типовий представник українського козацтва. М. Л. Степанов підкреслює, що в заголовному герої узагальнені та втілені кращі національні риси, але водночас він є живим самобутнім характером. Він – "багато і різнобічно обдарована натура". Цей образ, на думку дослідника, насичений внутрішньою гуманністю, Тарас Бульба готовий віддати життя у боротьбі за краще життя народу [16, с. 166–167]. На перший погляд, усе в цих трактовках правильно, але за ідеологічними кліше радянського періоду втрачається складність створеного Гоголем образу. Вірність загальній справі, ідеї товариства справді властива гоголівському Тарасу Бульбі, але ці риси в радянські часи були переосмислені в дусі патріотизму й колективізму. "Радянська школа "вписала" гоголівського героя в свою, особливу, міфологію", – справедливо зазначає А. Моторин [14, с. 155]. Існувала, наприклад, практика розгляду Тараса Бульби у зв'язку з проблемою героїчного, а один із розділів методичного посібника, присвяченого вивченню гоголівської повісті, так і називався: "Подвиг Тараса" [9]. При цьому не враховувався той факт, що складність і трагізм епізодів, змальованих Гоголем, а також створені ним характери не можуть оцінюватися однозначно, адже в основі твору – ситуація, характерна для періоду старозавітних війн: "око за око, зуб за зуб". Не слід забувати, що учасники українсько-польських кривавих конфліктів керувалися девізами "кров за кров", "помста за помсту". Ідучи за принципами, Тарас і підняв руку на власного сина.

Велику роль у повісті відіграє мотив зради національним інтересам. Андрій готовий покласти на олтар свого кохання до дочки польського воєводи не тільки матеріальні цінності ("три хутора", "половину табунов отцовских"). "Что бы тогда за любовь моя была, когда бы я бросил за тебя то, что легко бросить! <...> Я не так люблю: отца, брата, мать, отчизну, все, что ни есть на земле, – все отдаю за тебя", – заявляє він у першій редакції твору [3, с. 255]. Романтичний герой, охоплений пристрастю, відрікається від найдорожчого. У другій редакції Андрій стає проповідником і захисником космополітизму: "Кто сказал, что моя отчизна Украйна? Кто дал мне ее в отчизны? Отчизна есть то, чего ищет душа наша..." [3, с. 83]. Відчувши себе громадянином світу, Андрій відмовляється й від тих ідеалів, якими жили його батько, брат, товариші, – передусім, від національно-релігійної ідеї, яка слугувала однією з основних причин українсько-польських та інших війн. Так він і залишився б оригінальним філософом,

якби автор твору не показав зворотний бік подібної філософії й не змусив свого героя зреалізувати її на ділі: оскільки поняття "вітчизни" має для героя умовний характер, тоді немає значення, на чиєму боці ти воюєш. Одягнувши гусарський польський мундир, Андрій стає зрадником щодо своїх близьких і товаришів.

Шукаючи фольклорні прототипи до образу Андрія, І. Каманін та інші дослідники вказували на зв'язок гоголівського "Тараса Бульби" з історичними українськими думами про відступника Тетеренка, який перейшов на бік поляків, був упійманий запорожцем Случаєм і страчений на Січі [11, с. 116]. Проводилися також аналогії між Андрієм і героєм думи "Сава Чалий". Відомо, що Гоголю подобалася "Запорожская старина". У першому випуску цієї збірки були надруковані думи "Отступник Тетеренко", "Убиение Тетеренка", "Подвиги Саввы Чалого", які не міг не помітити такий спраглий читач. Проте це не дає підстав для проведення якихось прямих аналогій між указаними текстами, адже в гоголівському творі є те, що відсутнє в фольклорних джерелах – психологічний бік зради героя.

У другій редакції повісті автор не випадково відтягує момент фатальної зустрічі батька й сина на полі бою. Емоційна хвиля досягає найвищого злету під час другої битви біля Дубно, коли козаки спочатку отримують перемогу, яка змінюється гіркотою поразки, пов'язаної з численними втратами. Сторінки, присвячені героїзму й мужності козаків, – суцільна "поезія" й міфопоезія в прозаїчному тексті, якому властива символіка, особлива ритміка, наявність рефренів тощо. У цих епізодах автор постає як зацікавлений учасник подій: "...Как же вскинулись козаки! Как схватились все! Как закипел куренной атаман Кукубенко, увидевши, что лучшей половины куреня его нет!" [3, с. 108].

Гоголівський текст викликає багато асоціацій. Чіткий ритм розповіді, що передавав напруженість бою, уповільнюється в окремих епізодах, наприклад, у розповіді про те, хто такий Мосій Шило. У дослідницькій літературі неодноразово проводилися паралелі між цим колоритним гоголівським образом і героєм народної думи Самійлом Кішкою. Головна риса Мосія – відданість товаришам. Це заради них, заради їхнього звільнення він "истоптал ногами святой закон", увійшов у довір'я до турків і звільнив невольників. Помирає Мосій Шило, думаючи про товаришів і про рідну землю. Його смерть могла б здаватися неприродною й картинною, якби не той міфопоетичний контекст – контекст фольклорної героїки, у який вона вписана. "И зажмурил ослабшие свои очи, и вынеслась козацкая душа из сурового тела". Ця фраза набуває характеру кліше, адже кончина кожного з героїв – Мосія Шила, Бовдюга, Балабана, Кукубенка – буде змальована однотипно: спочатку промова героя на славу "Русской земли", а потім повідомлення оповідача-очевидця про те, як піднеслася до небес або як "відлетіла" козацька душа.

У варіанті 1842 року, змалювавши численні смерті козацьких героїв як священну жертву в ім'я віри й законів товариства, Гоголь передає розпал атмосфери бою й виводить на авансцену "витязя всех бойчее и красивее" – Андрія, який "летить" попереду гусарського полку. Автор детально й переконливо змальовує психологічну ситуацію. Він підкреслює розгубленість і гнів Тараса, які є зрозумілими й аргументованими в контексті подій, що розгортаються. Це для стороннього спостерігача Андрій, котрий рветься до бою, – "молодой борзой *пес*, красивейший, быстрейших и молодший всех в стае"; а для Тараса Бульби він у цей момент – "*чертов сын*", оскільки зважився виступити проти своїх побратимів. Проте, незважаючи на чітко розставлені акценти, опис смерті Андрія не можна інтерпретувати однозначно (у цьому його складність і привабливість).

Звернімо увагу на те, у якому стилістичному ключі зображена смерть Андрія: "Как хлебный колос, подрезанный серпом, как молодой барашек, почуявший под сердцем смертельное железо, повис он головой и повалился на траву, не сказавши ни одного слова" [3, с. 114]. Міфопоетичний характер цього фрагмента, здається, не потребує доказів. Порівняння "как молодой барашек" асоціюється з епізодом зі Старого Завіту про те, як Авраам, щоб довести свою любов до Бога, за його вимогою готовий замість ягняти принести в жертву свого сина: "І простяг Авраам свою руку, і взяв ножа, щоб зарізати сина свого..." [Біблія, Книга Буття, 22, 10]. Образ ягняти, "барашка", у літературі більш пізнього часу став символом жертвопринесення. Тарас приніс Андрія в жертву своїм ідеалам, і автор умотивовує цей вчинок як такий, що пов'язаний з конкретною ситуацією та логікою розвитку характеру середньовічного героя. В. Я. Звиняцьковський одним із перших указав на мотив "Аврамової жертви" в повісті. Дослідник поставив "Тараса Бульбу"

в цікавий порівняльний ряд, простеживши, яке втілення знаходить мотив убивства сина у творі Гоголя, у повісті Проспера Меріме "Маттео Фальконе" та в поемі Тараса Шевченка "Гайдамаки" [8, с. 249, 238].

Антитеза є структурною віссю батальних сцен і заключних глав повісті. Автор протиставляє польське й козацьке військо, різницю їхніх укладів і станових інтересів. Блиск, золото, пишні убранства польських шляхтичів протиставлені автором скромним козацьким рядам. У тексті немає ні тіні презирства до ворогів запорожців. Як і Гомер, котрий змалював троянців не менш хоробрими, аніж греки, Гоголь із повагою описує не лише запорожців, а й поляків. Але варто йому звернутися до козацької теми, як в оповідь вривається лірична стихія, текст розпадається на рівномірні фрагменти, рясніє асонансами й алітераціями: "Не любили козаки багато выряжаться на битвах; // простые были на них кольчуги и свиты, // и далеко чернели и червонели черные, // червоноверхие бараньи их шапки" [3, с. 90].

Поетичний характер і музикальність подібних уривків дозволяють віднести їх до розряду стилізацій під фольклор, про що свідчать, зокрема, українізми "червонели", "червоноверхие". У зв'язку з цим мимоволі пригадується спостереження, а точніше, припущення О. Скабічевського, який вважав, що під пером Пушкіна козацтво й Запорозька Січ виявилися б більш прозаїчними, ніж це було насправді. А Гоголь "всі образи у своєму романі освітлює бенгальским вогнем, і вони постають перед нами в дивному чарівному сяйві. Різнобарв'я фарб та яскравість колориту осліплює очі на кожній сторінці" [17, с. 678, 679].

Прикметно, що, створюючи свій власний міф про минуле козацтва на основі фольклорних, мемуарних, літописних джерел, Гоголь, зображуючи батальні сцени, орієнтувався на античні образи. Дослідники неодноразово звертали увагу на те, що в "Тарасі Бульбі" є ремінісценції з античних джерел [1; 15]. Гомерівський епос став фактом російського літературного процесу 30–40-х років XIX століття завдяки перекладам російською мовою "Іліади" й "Одіссеї". М. І. Гнєдич завершив свій переклад "Іліади" в 1829 році. Ранні спроби перекладу цього твору В. І. Жуковським належать до 1828 року, а над перекладом "Одіссеї" поет працював упродовж 1840-х років. Цей переклад зацікавив Гоголя, він знайшов відгук у широких, поспрaвжньому епопейних задумах "Тараса Бульби" й "Мертвих душ". Н. В. Вуліх, розмірковуючи про роль "гомеризмів" у повісті "Тарас Бульба", справедливо підкреслює, що треба говорити не про окремі ремінісценції, а про принципову орієнтацію Гоголя на гомерівський епос: "Перегуки з Гомером були розраховані на те, щоб викликати у читачів різноманітні естетичні і літературні асоціації, зробити сприйняття повісті більш багатим і різностороннім" [1, с. 143].

Багато асоціацій з гомерівським епосом виникає під час читання батальних сцен у другій редакції повісті, де вони були значно розширені. Тут спостерігаємо таку саму конкретність бачення, "живописність" у зображенні кривавих епізодів. Запорозькі козаки в повісті Гоголя, як і гомерівські герої, уміло орудують мечами та списами, а сам автор, використовуючи спокійну епічну манеру, розповідає про те, як "Демид Попович трех *заколол* простых и двух лучших шляхтичей сбил с коней", як польський пан "двух запорожцев *разрубил надвое*", "многим *отнес головы* и руки", але був зупинений отаманом Кукубенком, який "взяв в обе руки свой тяжелый *палаш, вогнал* его ему в самые побледневшие уста. Вышиб два сахарные зуба палаш, рассек надвое язык, разбил горловой позвонок и вошел далеко в землю" [3, с. 93] (підкреслення наше. – *В. М.*). Подібних прикладів у "Тарасі Бульбі" дуже багато.

Гоголь творить свій епос, ураховуючи традиції як народного героїчного, так і гомерівського епосу. Особливо це відчутно в змалюванні кривавих епізодів. Так, голови героїв у його повісті відсікаються й летять так само, як це відбувається в "Іліаді" Гомера та "Енеїді" Вергілія. Сцена, коли Діомед відрубав голову Долону, асоціюється з тим, як загинув Бородатий від рук хорунжого. Наприклад, у Гомера: "Острым ножом поразил и рассек ее крепкие жилы: // Быстро, еще с говорящего, в прах голова соскочила" [5, с. 166]. У Гоголя: "Отскочила могучая голова, // и упал обезглавленный труп, // далеко вокруг оросивши землю. Понеслась к вышинам суровая казацкая душа, хмурясь и негодуя..." [3, с. 93]. В одному з епізодів "Іліади" розповідається про те, як убив Агамемнон Гіпполоха, "руки мечом обрубивши и голову с выей отсекши; И, как ступа, им толкнутый, труп покатился меж толпищ" [5, с. 175]. У Гоголя польський шляхтич, демонструючи богатирську силу, "двух запорожцев разрубил надвое; <...> многим отнес головы и руки" [3, с. 93]. У цих асоціаціях, ремінісценціях, паралелях, таких помітних у гоголівському тексті, кажучи сучасною термінологією, відчутний елемент гри з читачем. У "Тарасі Бульбі" гомерівська тра-

диція поєднується з народнопоетичною. Про це яскраво свідчить ритміка, лексика, кольорова гама гоголівської повісті.

Присутність автора в тексті твору здається непомітною, але в окремих епізодах його позиція висловлена досить чітко. Наприклад, розгортаючи епізод страти Остапа, він перериває розповідь своїм коментарем: "Не будем смущать читателей картиною адских мук, от которых бы дыбом поднялись их волоса. Они были *порождение тогдашнего грубого, свирепого века*, когда человек вел еще кровавую жизнь одних воинских подвигов и закалился в ней душою..." [3, с. 131].

Створюючи образ кривавого часу, використовуючи традиції античного епосу, Гоголь зображує сцени жорстокості з боку і "ляхів", і козаків. І хоч учинки запорожців пояснюються мотивами помсти, автор займає позицію стороннього спостерігача, який нікого не звинувачує й не виправдує: "Ничего не жалейте! – повторял только Тарас. Не уважили казаки чернобровых панянок, белогрудых, светлолицых девиц; у самых алтарей не могли спастись они: зажигал их Тарас вместе с алтарями. Не одни белоснежные руки подымались из огнистого пламени к небесам, сопровождаемые жалкими криками <...>. Но не внимали ничему *жестокие козаки* и, поднимая копьями с улиц младенцев их, кидали к ним же в пламя" [3, с. 135]. Цитуючи цей уривок, знову ж таки не можна не пригадати приклади жорстокості в поемі Шевченка "Гайдамаки" (1841), герой якої Гонта зарізав власних синів, безневинних дітей, з однієї причини – "вони католики". І саме в цій поемі рефреном звучить заклик: "Кари ляхам, кари".

Повертаючись до питання про перегуки текстів Гомера та Гоголя, нагадаємо, що для героїчного епосу характерна співвіднесеність із важливими подіями далекого минулого. Історичною основою гомерівського епосу була троянська війна і згадки про мікенську епоху. Основа "Тараса Бульби" як широкого епічного полотна – козацька епоха, укрїнсько-польські конфлікти. Повісті Гоголя, особливо редакції 1842 року, властива така сама деталізація й уповільненість розповіді, яка характеризує народний героїчний епос і поеми Гомера. Міфологізований характер створеного ним образу Січі виявляється не тільки в тому, що автор майже не згадує імен конкретних історичних осіб. Він подає свій "пантеон" героїв, наділяючи їх іменами, створеними в дусі народної ономастики. Він висуває на перший план "славных и храбрых", "именитых и дюжих козаков": Кукубенко, Вертихвіст, Балабан, Бульбенко Остап, Вовтузенко, Черевиченко, Гуска, Густий, Закрутигуба, "Писаренко, потом другой Писаренко, потом еще Писаренко" тощо. Відштовхуючись від цього факту, О. Карпенко підкреслює, що в історичних піснях відсутні або майже відсутні імена вигадані, а в гоголівському "Тарасі Бульбі" все навпаки [12, с. 153]. Гоголь дає своїм героям такі імена, які вказують на станово-професійну приналежність козака або на особливість його зовнішнього вигляду, характеру.

Порівнюючи дві редакції "Тараса Бульби" (1835 і 1842 років), ще раз підкреслимо, що, переробляючи твір, Гоголь прагне створити національний епос. Його повість увібрала в себе всю доступну її авторові інформацію про минуле козацтва, з яких би джерел вона не виходила – літописних, фольклорних, історичних. Переплавлений у творчій свідомості письменника матеріал вилився в широку епічну картину козацтва. Нікому із сучасників Гоголя не вдалося створити такий узагальнений, цілісний образ Січі, який бачимо в нього. У другій редакції повісті це завдання реалізоване сповна. Створений письменником романтичний міф про минуле козацтва виявився таким переконливим, що герої "Тараса Бульби" й сьогодні сприймаються як символи козацької епохи. У цілому ж козацький дискурс є одним із ключових у творчості Гоголя, він пронизує майже всі "українські" повісті письменника, найбільш яскраво втілюючись у "Тарасі Бульбі".

Література

1. Вулих Н. В. Античные мотивы и образы в повести Гоголя "Тарас Бульба" / Н. В. Вулих // Русская литература. – 1984. – № 1. – С.143–153.

2. Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 7 т. – М., 1984–1986.

Т. 1. Вечера на хуторе близ Диканьки. – М., 1984.

3. Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 7 т. – М.:, 1984–1986.

Т. 2. Тарас Бульба. – М., 1984.

4. Гоголь Н.В. Собр. соч.: В 7 т. – М., 1984–1986.

Т.7. – Письма [коммент. Г. Фридлендера]. – М., 1986.

5. Гомер. Илиада / Гомер; [пер. с древнегреч. Н. И. Гнедича]. – М., 1985.

6. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К., 1990 (Репринтне відтворення видання 1913 р.).

7. Денисов В. Д. Изображение козачества в раннем творчестве Н. В. Гоголя: [монография] / В. Д. Денисов. – Симферополь, Киев, 2005.

8. Звиняцковский В. Я. Николай Гоголь. Тайны национальной души / В. Я. Звиняцковский. – К., 1994.

9. Зверс Т. В. Повесть Н. В. Гоголя "Тарас

Бульба" в школьном изучении / Т. В. Зверс. – Л., 1980.
10. История русов, или Малой России / [соч. Г. Конисского]. – М., 1846.
11. Каманин И. М. Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии / И. М. Каманин // Памяти Гоголя. Научно-литературный сборник. – К., 1902. – С.75–132.
12. Карпенко А. О народности Гоголя (художественный историзм писателя и его народные истоки) / А. Карпенко. – К., 1973.
13. Кулиш П. А. Гоголь как автор повестей из украинской жизни. Статья первая / П. А. Кулиш. // Основа. – 1861. – Апрель. – С.67–90.
14. Моторин А. Красота, истина или добро / А. Моторин. // Нева. – 1991. – № 2. – С.155–163.
15. Радциг С. Гоголь и Гомер / С. Радциг. // Вестник МГУ. Историко-филологическая серия. – 1959. – №4. – С.121–138.
16. Степанов Н. Л. Повесть Н. В. Гоголя "Тарас Бульба" / Н. Л. Степанов. // Гоголь Н. В. Тарас Бульба. – М., 1963. – С.153–181.
17. Скабичевский А. Наш исторический роман в его прошлом и настоящем / А. Скабичевский. – СПб., 1890. – (Сочинения: В 2 т. / А. Скабичевский ; Т. 1.).
18. Шенрок В. И. Материалы для биографии Гоголя: В 4 т. / В. И. Шенрок. – М., 1893. Т. 2. – 1893.

Valentyna Matsapura

The Peculiarities of Myth Creation of the Cossack Past in Mykola Gogol's "Ukrainian" Stories

The main object of research in the article is cossac's discourse in Gogol's works. Analyzing fragments of the short-stories "The Terrible Revenge", "The Night Before Christmas", and comparing the first and the second wordings of "Taras Bulba", the author underlines the writer's orientation on folklore sources, historical songs and dumas in particular. Mythological nature of the author's thinking is underlined with the help of comparison of the short-story by Gogol "Taras Bulba" and Homer's poems "Iliad" and "Odyssey".

Key words: *narrative, heroic epos, folklore, myth creation, author's myth, author.*

Валентина Мацапура

Особенности мифологизации казацкого прошлого в "украинских" повестях Николая Гоголя

Основной объект исследования статьи – казацкий дискурс в произведениях Н. Гоголя. Анализируя эпизоды повестей "Страшная месть", "Ночь перед Рождеством" и сравнивая первую и вторую редакции повести "Тарас Бульба", автор подчеркивает ориентацию писателя на фольклорные источники, исторические песни и, в частности, думы. Мифологическая природа произведений писателя подчеркивается через сопоставление повести Н. Гоголя "Тарас Бульба" и поэм Гомера "Одиссея" и "Илиада".

Ключевые слова: *повесть, героический эпос, фольклор, мифологизация, авторский миф, автор.*

Надійшла до редакції 21.04.2009 р.

Леся Генералюк

МІЖВИДОВА ВЗАЄМОДІЯ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ГІПОТИПОЗИС-ЖАНР

У статті висвітлюється проблема міжвидової взаємодії у творчості Т. Шевченка, зокрема взаємодія літератури й мистецтва. Авторка надає основну увагу аналізу переходу від слів до візуальних образів, якими оперує професійний художник. Однією з форм такої взаємодії є гіпотипозис-жанр. Усі жанрові сцени в Т. Шевченка висвітлюють ті чи ті аспекти української ментальності.

Ключові слова: *взаємодія літератури і образотворчого мистецтва, мистецький трансакціонізм, гіпотипозис, гіпотипозис-жанр, саморецепція.*

Дослідження стилю митця-універсаліста, яким є Шевченко, неможливе без урахування того спектру інтермодальних асоціацій, тих виражальних засобів, котрі походять від суміжних видів мистецтв, в яких він реалізувався. Стиль Шевченка-літератора сформувався в найтіснішому зв'язку з образотворчим мистецтвом, в якому він був професіоналом, відтак міжвидова взаємодія у його літературній творчості є надзвичайно продуктивною на